

УКРАЇНСЬКА ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА У ПАРАДИГМІ МІЖНАРОДНОЇ ФОНЕТИЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ (МФА)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип 27.

УДК 81'342+811.161.2'342

Стеріополо Олена. Українська фонетична система у парадигмі міжнародної фонетичної асоціації (МФА); 13 стор.; кількість бібліографічних джерел 11; мова - українська.

Анотація. У статті зроблено спробу закласти підґрунтя для аналізу української мови за правилами Міжнародної фонетичної асоціації (МФА). Базуючись на публікаціях, присвячених фонетичному й фонологічному описові, а також на самостійно отриманих експериментально-фонетичних даних, автор представляє фонетичні й фонологічні характеристики звукової системи української мови. Крім того, розглянуто український словесний наголос та інтонацію, а також запропоновано фонетичну реалізацію Езопової байки «Сонце і Вітер».

Ключові слова: фонетичний і фонологічний опис, звукова система, голосні, приголосні, діакритичні знаки, структурні типи складів, словесний наголос, інтонація.

Група французьких і британських викладачів на чолі з французьким лінгвістом Полем Пассі заступали у 1886 році організацію, яка з 1897 року стала відомою як Міжнародна фонетична асоціація (фр. l'Association phonétique internationale). Первісний алфавіт, відомий під назвою Romic alphabet, запровадив Г.Суїт для опису англійської мови, але для того, щоб зробити його придатним для інших мов, пропонувалося змінювати значення символів залежно від конкретної мови, яка підлягала фонетико-фонологічному опису. З початку створення МФА алфавіт зазнавав декількох переробок, зокрема - істотних у 1900 і 1932 роках. Відтоді МФА залишався без змін до Кільського з'їзду 1989 року. У 1993 році було додано позначки для чотирьох голосних середнього ряду середнього підняття і скасовано символи на позначення глухих зімкнених придихових приголосних. Останні зміни відбулися у 2005 році, а саме з'явився символ для транскрибування лабіо-дентального (губно-зубного) одноударного приголосного [v̥]. Крім додавання і вилучення символів, зміни МФА стосувалися деяких перейменувань, а також відображення модифікаційних процесів, що відбуваються у мовленні. Головний принцип МФА – надати окремий символ кожному сегменту (звуку) мовлення [4].

Алфавіт МФА побудовано таким чином, що символи для більшості приголосних узяті з латинського алфавіту, відповідають «міжнародному вживанню». Цей список розширено завдяки використанню великих літер та їх курсивних форм, діакритик і перевернутих букв. Залучено також деякі літери з грецького алфавіту. Звукові значен-

ня модифікованих латинських букв часто виводили із позначок оригінальних літер. Наприклад, додані до латинських букв гачки, повернуті вправо знизу позначають ретрофлексні приголосні, котрі можна використовувати, наприклад, для опису твердих [ʂ]- <ш>, [ʐ]- <ж>.

Окрім букв, вживається ще безліч додаткових символів, які допомагають під час транскрибування передавати всі тонкощі модифікаційних процесів або вторинних артикуляцій. Їх називають діакритичними знаками. Мовлення можна транскрибувати з різним ступенем точності. Найбільш детальна фонетична транскрипція, якою звуки передаються так докладно, як дозволяє система, відома під терміном «вузька (складна) фонетична транскрипція» (англ. narrow transcription); існує також і спрощена фонетична транскрипція, інша назва якої - «широка транскрипція» (англ. broad transcription). Фонетичний запис передає на письмі у квадратних (або ламаних) дужках [] всі звуки та їхні комбінаторно-позиційні варіанти, у той час як фонематична завжди представлена скісними лініями /a/.

Міжнародний фонетичний алфавіт за станом на 2008 рік містить 107 символів для позначення приголосних і голосних, 52 діакритичні знаки і 19 позначок для опису таких супrasegmentних параметрів, як тривалість, тон, наголос та інтонація.

Горизонтальний рядок у таблиці приголосних МФА відображає спосіб артикуляції приголосного, а стовпчики – місце артикуляції. Якщо символи утворюють у клітинці пару, то праворуч розташовується дзвінкий, а ліворуч – глухий приголосний.

Таблиця 1. Приголосні МФА

	Білабіальний	Лабіо-дентальний	Дентальний	Альвеолярний	Пост-альвеолярний	Ретрофлексний	Палатальний	Велярний	Увулярний	Фарингальний	Глотальний
Проривний	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Носовий	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Вібрант	ʋ			ɹ					ʀ		
Одноударний		v̥		ɾ		ɽ					
Фрикативний	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Латеральний фрикативний				ɬ ɮ							
Апроксимант		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Латеральний апроксимант				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Затемнені клітинки вказують на неможливість артикуляції.

Наведена таблиця відображає лише пульмональні приголосні, які утворюються за допомогою видихуваного легенями повітря. Це:

зімкнені [p b p̥ b̥ t d t̥ d̥ c ʃ k g q ɣ ʒ],

назальні [m ŋ ŋ̃ n ɲ ɲ̃ ɳ]

дрижачі [v r r̥ ɹ],

одноударні [v̥ v̥ r̥ r̥ ɹ̥ ɹ̥],

фрикативні

[f β f̥ v θ ð s z ʃ ʒ s̥ z̥ ç ʝ x ɣ χ ʁ ħ ʕ ɣ̣ ɣ̣̣ h ɦ],

апроксиманти [ʋ ɹ̥ ɹ̥̃ j ɰ],

латеральні сонанти [l ɭ ɭ̣ ɭ̣̣],

латеральні апроксиманти [ɭ̣̣̣ ɭ̣̣̣̣].

За активним мовним органом приголосні поділяються на губні, передньо-, середньо- і задньоязикові, ретрофлексні, увулярні, фарингальні і глоткові. Через певні неточності, які трапляються у науковій фонетичній літературі під щодо визначення місця творення приголосних, хотілося б зупинитися більш докладно на деяких уточнювальних моментах. Наприклад, передньоязикові утворюються за допомогою передньої спинки разом із кінчиком язика. За положенням кінчика язика розрізняють **дорсальні і корональні** (активна участь кінчика язика) приголосні. При утворенні дорсальних приголосних кінчик язика може перебувати за верхніми або за нижніми зубами крім дорсальних щілинних і зімкнено-щілинних, під час артикуляції яких кінчик язика повинен бути опущеним. Передня частина спинки язика вигнута горбом до твердого піднебіння. Корональні приголосні поділяються, у свою чергу, залежно від пасивного органа, до якого направлена артикуляція на зубні, міжзубні, альвеолярні і церебральні (какумінальні) або ретрофлексні. Міжзубні приголосні утворюються безпосередньо за розімкнутими зубами, наприклад, англійські [ð θ]. Якщо кінчик язика торкається нижніх зубів, а

передня спинка зближується з верхніми альвеолами (або зубами), то утворюються дорсальні приголосні [t d n s z]. Якщо кінчик язика піднятий догори і загнутий до твердого піднебіння, то утворюються апікальні, а точніше – ретрофлексні приголосні [ʒ ʒ̣ ʒ̣̣ ʒ̣̣̣ ṭ ḍ ṇ]. У випадку, коли кінчик язика загнутий догори, а його передня спинка вигнута вниз, утворюються какумінальні приголосні, наприклад, [ɽ]. Група середньоязикових приголосних виникає, коли середня спинка язика зближується з твердим піднебінням [j ɲ ɭ ʕ] і приголосні набувають палаталізації. Задньоязикові бувають веллярні [ŋ k g ɣ x ɮ] увулярні [q N ɠ ʀ ɭ ʁ χ], фарингальні [ħ ɦ], які утворюються у верхній частині надставної трубки, тоді як глоткові [ʔ h ɦ] утворюються у нижній частині глотки. [4; 6; 10]. На жаль, не всі наукові джерела розрізняють фарингальні й глоткові приголосні. І це зрозуміло, тому що для характеристики їх як задньоязикових, можливо, цього і достатньо. Але при навчанні коректного вимовляння треба обов'язково брати до уваги вказані артикуляційні тонкощі.

Африкати [ts tʃ tʃ̣] відображаються двома символами, поєднаними знизу (або вгорі) перемичкою у вигляді горизонтальної дужки.

Непульмональні приголосні виникають без видихуваного повітря - це клікси (кляцання), притаманні койсанським мовам Африки, імплосиви, характерні для таких мов як суахілі, та абруптиви, знайдені в багатьох америндських і кавказьких мовах [4]. Вони у статті не розглядаються через відсутність в українській мові.

Голосні МФА відображаються за допомогою трапецоїда (рис. 1), в якому вертикальна вісь позначає підняття язика, а горизонтальна співвідноситься з рядом.

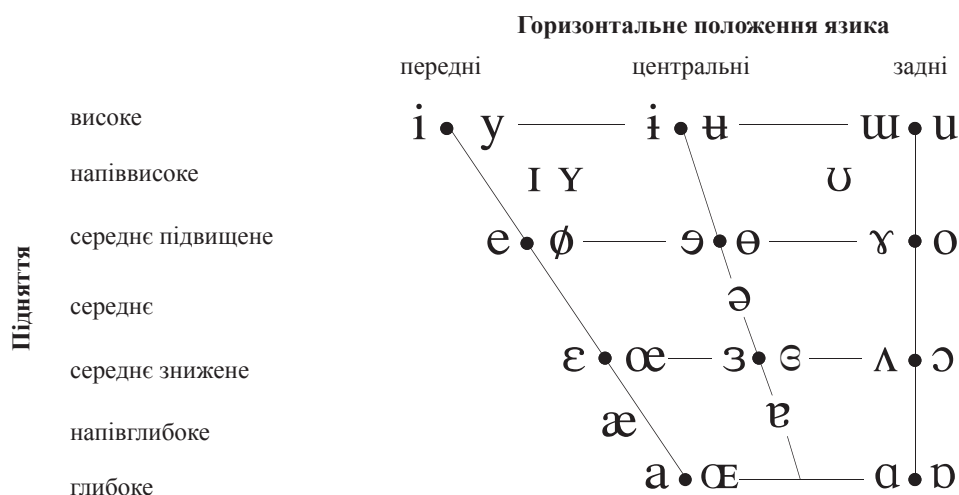

Рис. 1. Голосні МФА

Там, де голосні стоять парами, правий позначає огубленість (лабіалізацію – вимовляється з округленими губами). Решта голосних – не огублені (нелабіалізовані).

Діакритичні знаки МФА

Діакритики – це невеличкі позначки, що розташовуються або над символом, якщо останній має

нижній елемент [ɹ̥], або під символом, наприклад, [ṭ ḍ], або праворуч вгорі [tʰ dʰ tʰ̣ dʰ̣].

◦ Глухий	ᵰ ᵱ	.. Дзвінкий з придихом	ᵰ ᵱ	˘ Дентальний	ᵰ ᵱ
˘ Дзвінкий	ᶆ ᶇ	˘ Дзвінкий скрипучий	ᵰ ᵱ	˘ Апікальний	ᵰ ᵱ
^h Придиховий	ᵰ ^h ᵱ ^h	˘ Лінгволабіальний (язиковогубний)	ᵰ ᵱ	˘ Ламінальний	ᵰ ᵱ
˘ Більш округлений	ᵰ	^w Лабіалізований	ᵰ ^w ᵱ ^w	˘ Назалізований	ᵰ̃
˘ Менш округлений	ᵰ	^j Палаталізований	ᵰ ^j ᵱ ^j	ⁿ Носова реалізація	ᵰ ⁿ
˘ Зміщений вперед	ᵰ	^v Веляризований	ᵰ ^v ᵱ ^v	^l Латеральна реалізація	ᵰ ^l
˘ Відтягнутий назад	ᵰ	^ʕ Фарингалізований	ᵰ ^ʕ ᵱ ^ʕ	^ʔ Нерозімкнений	ᵰ ^ʔ
˘ Зміщений до центру	ᵰ	˘ Веляризований або фарингалізований	ᵰ		
[*] Середній централізований	ᵰ	˘ Підвищений ɛ (ɹ = дзвінкий альвеолярний фрикативний)			
˘ Складовий	ᵰ	˘ знижений ɛ β = дзвінкий білабіальний апроксимант)			
˘ Нескладовий	ᵰ	˘ Корінь язика зміщений вперед ɛ			
˘ Еризований	ᵰ ɹ	˘ Корінь язика, відтягнутий назад ɛ			

Діакритичні знаки слугують для більш детального відображення особливостей реалізації того чи іншого звука.

Разом з тим відомо, що а ні фонетична, а ні фонематична транскрипція з використанням символів МФА не можуть забезпечити абсолютно точний опис фонетики мови, яка досліджується; радше вони дають змогу запропонувати відносно уявлення про будь-яку фонетико-фонологічну систему.

Проблеми опису фонетичної системи української мови

Спроби опису фонетичної системи української мови згідно із сучасними стандартами Міжнародної фонетичної асоціації (МФА) наштовхуються на проблему суттєвих розбіжностей у лінгвістичній традиції. З одного боку, це стосується іншої системи транскрибування, яка до того ж під впливом кирилиці індивідуально змінювалася доволі часто, що ускладнює об'єктивний синхронний фонологічний аналіз. З іншого боку, наявні експериментально-фонетичні дослідження артикуляційних характеристик звукової системи української мови вирізняються певними суперечливими результатами. Це стосується, наприклад, недостатньо докладним описом місця творення українських приголосних та їх реальним вимовлянням [7, с.192].

Стаття висвітлює першу спробу – у тому числі на основі зібраного мовного матеріалу¹ та акустичного й аудитивного аналізів – поєднати чинні традиції² опису системи голосних і приголосних української мови, визначити статус так званих напівпалаталізованих приголосних, уточнити місце артикуляції приголосних, з'ясувати розташування <a> та <i> у трапеції голосних, розглянути статус гемінатів (подовжених приголосних) тощо.

Фонологічна система української мови

Система фонем української мови складається за даними більшої частини інформаційних

джерел з 32 приголосних та 6 голосних [3; 3а; 4; 5; 6; 7; 9;].

Приголосні

Українські приголосні (див. Таблицю 2) розрізняються за такими фонетичними ознаками:

(1) **за участю голосу.** Існують глухі та дзвінкі приголосні. Відсутня аспірація глухих зімкнених, притаманна германським мовам; напруження не сильно виражене, проте сильніше, ніж в російській мові. Дзвінкі приголосні у більшості позицій слова і складу вимовляються дзвінко на відміну від германських мов. Оглушення в кінці складу відсутнє.

(2) **За місцем артикуляції** розрізняються білабіальні /p, b, m/, лабіо-дентальні /f, v/, дентальні / альвеолярні /t, t̪, d, d̪, s, s̪, z, z̪, ɲ, ɲ̪, l, l̪, r, r̪, ts, ts̪, dz, dz̪/, палатальний /j/, велярні /k, g, x/ і глотковий /ħ/ приголосні фонemi. У наведеній таблиці 1 українських приголосних місце артикуляції зазначено більш детально згідно з МФА, наприклад, у таблиці за допомогою позначок [ɕ, ʑ, tɕ, dʑ] відображена ретрофлексна реалізація фрикативних /s, z/ та африкат /tʃ, dʒ/ на противагу їхнім пом'якшеним алофонічним варіантам [s, z, tʃ, dʒ], під час вимови яких язик просувається у напрямку до нижніх альвеол. В українській мовознавчій літературі за основу береться, здебільшого, поділ спинки язика на три зони: передню, середню, задню, тобто надається радше фонологічний опис, а не артикуляторний, при цьому увагу звернено лише на те, чи звук утворюється за допомогою кінчика язика, або його передньою, середньою чи задньою частинами, через що, наприклад, альвеолярні фрикативні відносять до передньоязикових /s, s̪, z, z̪/ [7, с.192], хоча артикуляторно кінчик язика торкається при вимові цих звуків суто нижніх альвеол, ретрофлексні і постальвеолярні – до середньоязикових /s, z/, при утворенні яких кінчик язика підіймається вгору і завертається у напрямі твердого піднебіння, велярні й глоткові

– до задньоязикових /x, h/, при цьому глотковий /h/ утворюється в нижній частині глотки.

(3) **За способом артикуляції.** Існують плозивні (проривні), носові, фрикативні (щілинні), африкати, вібранти, апроксиманти і бокові апроксиманти (див. табл. 2)

(4) **За палаталізацією.** Палаталізація як вторинна артикуляція виникає, коли передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння. 18 фонем є парними за ознакою /непалаталізований (твердий) – палаталізований (м'який): /t-tʲ, d-dʲ, s-sʲ, z-zʲ, ɲ-ɲʲ, l-lʲ, r-rʲ, ts-tsʲ, dz-dzʲ/.

Таблиця 2: Система українських приголосних (за позначками МФА)

		білабі-альні		лабіоден-тальні		дентальні / альвео-лярні		постальвео-лярні		палатальні		велярні		глоткові	
Плозивні	твердий	p	b			t	d					k	g		
	м'який	(pʲ)	(bʲ)			tʲ	dʲ					(kʲ)	(gʲ)		
Носові	твердий		m				ɲ								
	м'який		(mʲ)				ɲʲ								
Фрикативні	твердий			f	v	s	z					x		h	
	м'який			(fʲ)	(vʲ)	sʲ	zʲ	(ʃ)	(ʒ)			(xʲ)		(hʲ)	
Африкати	твердий					ts	dz								
	м'який					tsʲ	dzʲ	(tʃ)	(dʒ)						
Вібранти	твердий						r								
	м'який						rʲ								
Апроксимант	твердий		w												
	м'який										j				
Боковий апроксимант	твердий						l								
	м'який						lʲ								

У колонках ліворуч подано глухі приголосні, а праворуч – дзвінки; записані в дужках палаталізовані звуки представляють зумовлені контекстом напівпом'якшені алофонічні варіанти відповідних твердих приголосних.

Приклади слів, у яких вживаються перераховані у Таблиці 2 приголосні, наведено нижче:

p	pʲ	ц	пів	t	tam	там	k	kinʲ	кинь
pʲ	pʲi	ц	пів	tʲ	tʲam	тям	kʲ	kʲinʲ	кінь
b	baz	баз	d	lad	лад	g	gedzʲ	гедзь	
bʲ	bʲazʲ	бязь	dʲ	ladʲ	ладь	gʲ	gʲilʲoʲtʲina	гільютина	
m	maɥ	мав	ɲ	stan	стан				
mʲ	mʲulʲ	мюль	ɲʲ	stanʲ	стань				
f	fʲaza	фаза	s	ris	рис	x	xaj	хай	
fʲ	fʲikus	фікус	sʲ	risʲ	рись	xʲ	xʲid	хід	
v	svaɥ	сват	z	perɛʲlaz	перелаз	h	haj	гай	
vʲ	sʲvʲaɥʲ	святій	zʲ	perɛʲlazʲ	перелазь	hʲ	hʲisʲtʲ	гість	
			ʃ	ʃar	шар	ʒ	ʒar	жар	
			ʒ	pʲiʲdʲaʃʲa	піддашия	ʒ	ʲpɔdɔrɔʒi	подорожі	
			ts	tsep	цеп	dz	ʲdzvɔni	дзвони	
			tsʲ	tsʲom	цьом	dzʲ	dzʲurʲtʲati	дзюрчати	
			tʃ	tʃom	чом	dʒ	suʲdʒu	суджу	
			tʃʲ	ʲnʲitʃʲu	ніччю	dʒ	ʲbdʒilka	бджілка	
r	raɥ	рад							
rʲ	rʲaɥ	ряд							
l	luk	лук							
lʲ	lʲuk	люк	j	ʲjiʒa	їжа				

Поряд з палаталізованими приголосними фонемами в українській мові існують так звані напівпалаталізовані приголосні³, для яких Н.І. Тоцька запропонувала використовувати поняття “периферійна підсистема”. В основному це слова запозиченої лексики, які, згідно з сучасними поглядами, представляють, по суті, комбінаторні алофони твердих приголосних⁹. До них належать зокрема /ʒ, ʃ/ i /tʃ/, які трапляються не тільки перед [i], але й перед голосними [a] i [u]: *сумішшю* [ʲsumʲitʃʲu], *ніччю* [ʲnʲitʃʲu].

Суперечливим є фонологічний статус гемінованих (подовжених) приголосних, не притаманних

іншим слов'янським мовам, а в українській мові такі приголосні утворюють чотири групи: вони виникають у тому випадку, (i) коли на стику морфем збігаються однакові приголосні: *без + зубий* [bɛʲzʲubij], *під + дати* [pʲiʲdʲati], *причин+на* [pʲriʲtʃʲinʲa], (ii) як нове історичне подовження при прогресивній асиміляції⁶: *життя* [ʒiʲtʲʲa], *погруддя* [pɔhʲrudʲʲa], *волосся* [vɔʲlɔsʲʲa], *стаття* [staʲtʲʲa]. У сучасній українській мові гемінація виникає також (iii) на стику двох однакових приголосних на межі слів і складів або як результат регресивної асиміляції: *над Дніпром* [nadʲnʲiʲpʲrɔm], *ввічливий* [ʲvʲitʲʲlivʲij], *квіт-*

чати [kv'i'tʃ:ati], а також (iv) у словах іноземного походження: ванна ['vanna], барокко [ba'rokko] [9, с. 64-66]. Наявність опозиційних пар слів типу причина [pri'tʃina] - причинна [pri'tʃina:a], істина ['istina] - істинна ['istina:a], стіна [sti'na] - стінна [sti'na:a] тощо дають підстави вважати подовжені приголосні окремими фонемами, але єдиної думки з цього приводу серед українських фонетистів немає. Вагання у вирішенні цієї проблеми зрозумілі, тому що зазначене подовження приголосних відбувається на стику кореневого і суфіксального <n>, тобто у довгому твердому [n] реалізуються дві самостійні фонем [3а, с.109]. Однак розрізнення у вимовлянні наведених пар слів пов'язане все-таки з диференціацією їх значень, особливо в ізольованій позиції, що могло б слугувати підґрунтям для визначення подовжених приголосних як окремих фонем. Але деякі дослідники вважають, що кожен довгий приголосний не є найменшою неподільною одиницею звукової мови, а з фонологічного погляду це звук, в якому реалізуються дві фонем [3а, с. 110]. Отже фонетичний склад приголосних української мови вимагає подальшого ґрунтовного дослідження [3а; 5; 10].

Голосні

В українській мові шість голосних: /i, i, e, a, o, u/, які графічно передаються такими літерами: <i, и, е, а, о, у>. Наприклад: дім [d'im], дим [d'im], сем [sem] (родовий відмінок множини), сам [sam],

i	d'im	дім	
i	d'im	дим	
ε	sem	сем	(родовий відмінок множини)
a	sam	сам	
o	som	сом	
u	sum	сум	

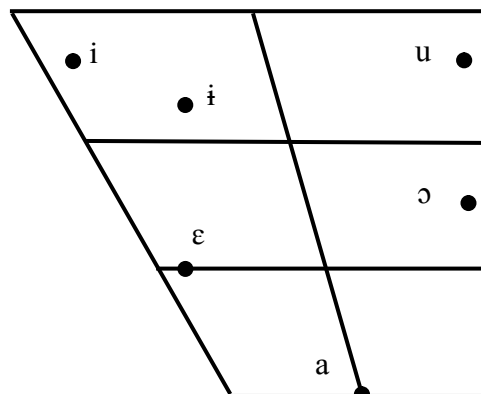
(за отриманими нами даними).

Рис.2. Наголошені голосні української мови Хотілося б звернути також увагу на позначення українських наголошених голосних середнього підняття [ε] і [o], які мають більш відкритий характер, ніж [e] та [o], якими прийнято транскрибувати українські голосні <e> та <o>.

Різниця в якості і тривалості між наголошеними й ненаголошеними голосними української мови менш виражена, ніж російської. Виняток становлять переднаголошені [ε, i, o], оскільки [ε, o] перед закритими голосними свого ряду виявляють тенденцію до закритості, а [i] перед відкритими голосними стає більш відкритим: переднаголошений [ε] зміщується в результаті регресивної дистантної асиміляції до [i]: /ε/ → [i]/_{'Ci, 'Ci}: вершина /vε'r'i'sina/ → [vɪ'r'i'sina], а переднаголошений [o] – до [u]: /o/ → [u]/_{'Cu: подушка /pɔ'duʃka/ →

сом [sɔm], сум [sum].

Голосні /i, i, ε/ фонологічно є голосними переднього ряду, а /a, o, u/ - голосними заднього ряду, середнього ряду в українській мові не існує, хоча і артикуляційно і акустично українське <a> за отриманими нами даними зміщене вперед до центру чотирикутника, що дозволяє віднести цей звук до середнього ряду і позначати у трапеції голосних символом, який уособлює світлий /a/, а не темний задній [a]. Акустичні показники, представлені свого часу» Н.І.Тоцькою в роботі «Голосні фонем сучасної української мови» [9, с.60], теж підтверджують світлий характер голосного [a], що дає підґрунтя для можливостей відображати голосні української мови не в чотирикутнику, а в трикутнику. Необхідно підкреслити своєрідний характер українського голосного [i], місце творення якого суттєво відрізняє його від положення [i] в трапеції голосних МФА, де зазначений голосний віднесено до середнього ряду верхнього підняття, типового, наприклад, для російського [i]. За отриманими нами¹³ акустичними даними, артикуляція українського [i] відбувається в передній частині ротової порожнини, при цьому язик дещо зміщений назад. Встановлений факт дає можливість віднести український [i] до голосних переднього ряду зниженого підняття, про що йдеться також і в роботах Н.І. Тоцької [9, с.57-60]. Рисунок 2 відображає місце українських наголошених голосних у чотирикутнику голосних

[pu'duʃka], ненаголошений /i/ перед наголошеним складом з [ε] або [a] може бути реалізований як [ε]: /i/ → [ε]/_{'Ce, 'Ca}: письменник /pis'men:ik/ → [pes'men:ik], зима /zi'ma/ → [ze'ma].

Просодія

Структура складу і складові структури слова

Вершиною складу в українській мові може бути тільки голосний, тому слово має стільки складів, скільки в ньому голосних.

Структуру складів української мови можна зобразити так:

(CCCC) V (CCCC).

Це означає, що початок та кінець складу можуть бути одно-, дво-, три- та чотирикомпонентними. Отже, існують відкриті (село [se'.lɔ]⁹), за-

криті (*рік* [r'ik]), прикриті (*парта* [pa'ra.ta]) і не-прикриті (*осінь* [o.s'in]) склади. Українська, як всі

орфографія	транскрипція	орфографія	транскрипція	орфографія	транскрипція
за	za	мак	mak	аж	aʒ
бра	bra	старт	start	акт	akt
вклад	fklad	-	-	міністр	m'i.n'istrɛ
встрибувати	'vstri.bu.va.ti	-	-	безумств	be.t.'zumstv

Щодо структури складу то розрізняються **висхідна вершина складу** (тиск зростає до кінця складу, що характеризує відкритий склад (*недобачати* [nedoba'tʃati]), **спадна вершина складу** (тиск в кінці різко спадає, що характерно для закритих складів (*мак* [mak], *рік* [r'ik]), а також **висхідно-спадна вершина складу** (максимальний тиск припадає на середину складу (*гай* [haj]) у закритих складах з кінцевим апроксимантом¹⁰.

Як видно з наведених прикладів, в українській мові є односкладові (*мак* [mak], *рік* [r'ik]), двоскладові (*село* [se'.lɔ], *крапка* [krap.ka]), трискладові (*молоко* [mɔ.lɔ.'kɔ], *камінець* [ka.m'i.'neʒ']) і багатоскладові (*недобачати* [ne.dɔ.ba.'tʃa.ti]) слова.

Правила складоподілу в українській мові базуються на принципах теорії сонорності. Голосні, як сонорні елементи, утворюють вершину складу. Якщо після голосного стоїть один приголосний, то межа складу проходить перед приголосним, наприклад, *подорожі* [pɔ.dɔ.rɔ.ʒi]. До другої сонорної групи належать сонорні приголосні, до третьої – обструктивні (дзвінки та глухі фрикативні та зімкнені). На стику двох приголосних межа складу проходить перед приголосним з меншою сонорністю згідно таких правил: два дзвінки або глухі приголосні відносять до наступного складу: *су-джу* [su.'dʒu] (1 особа однини); якщо один з двох приголосних дзвінкий, а другий глухий, тоді межа складу проходить між ними: *бджіл-ка* [bdzil.ka], *гав-ка-ти* [hav.ka.ti], *дзюр-чати* [dzur.'tʃa.ti]; два сонорні, які вживаються поряд, належать до різних складів: *сум-ний* [sum.nij]; подвоєні (подовжені) приголосні теж належать до різних складів: *стат-тя* [sta.t'a]; коли між голосними стоять два приголосні з різною сонорністю, тоді сонорні, які стоять після голосної, належать до попереднього складу: *гай-ка* [haj.ka], *ям-ка* [jam.ka], *син-ку* [sin.ku]; у випадку, коли сонорні стоять на другому місці, вони разом з попереднім приголосним належать до наступного складу: *лю-блю* [lu.'blu] (1 особа однини), *му-дрій* [mu.drij], *по-свист* [pɔ.svist] [8; 9].

Словесний наголос

Словесний наголос в українській мові вільний і рухомий. Він може виконувати розрізнявальну функцію, наприклад: *кури* [kuri] vs. *курі* [ku'ri], *плáкати* [plakati] vs. *плакáти* [pla'kati], *дорóга* [dɔ'rɔɦa] vs. *дорогá* [dɔrɔ'ɦa]. При відмінюванні слова наголос може змінювати місце, наприклад: *сестра́* [se's'tra], але *сестри́* [se'stri], *стіл* [st'il], але *на столі́* [na stɔ'li].

В українській мові існують три ступені наголошеності: наголошений, другорядний і ненаголо-

слов'янські мови, має тенденцію до відкритих складів. Нижче наведено приклади різних типів складів:

шений складу. Прості слова і частини складних слів зазнають однакового ступеня редуції, який залежить від позиції слова по відношенню до кінцевого наголосу або до наголошеного складу наступного компонента складного слова. Окремі компоненти складних слів втрачають власний наголос, вони підпорядковуються наголошеному складу новоутвореного слова: *багáтотисячний* [bafato'tis'atʃnɪ] [2, с.146]. Згідно з даними Т.О. Бровченко, важливим відповідником наголосу в українській мові є “сумарна енергія”, яка виникає в результаті підвищеного напруження м'язів, у той час як тривалість й інтенсивність є лише допоміжними, супровідними явищами [2, с. 135].¹¹

Інтонація¹²

В українській мові, так само як і в багатьох інших мовах, для інтонації значущими є такі супрасегментні явища: мелодика, фразовий наголос, паузи, ритм, темп і тембр, які сукупно визначають комунікативний зміст висловлення.

Українська мова характеризується досить частим членуванням на фонетичні групи (також: акцентні групи, фонетичні слова). При цьому, як правило, наголошується останнє слово у синтагмі або реченні. Для наголошеного складу характерний висхідно-спадний або спадний мелодичний контур. При синтагматичному наголосі мелодика піднімається на наголошеному складі, а потім спадає. Якщо після наголошеного складу немає інших складів, тоді мелодика спадає в середині наголошеного складу. Крім того, наголошений склад є більш тривалим, ніж ненаголошений, причому в українському висловленні ненаголошений склад, який стоїть в кінці після наголошеного, може також подовжуватися.

Контури частоти основного тону українського висловлення мають яскраво виражену хвилеподібну форму, насамперед у спонтанному мовленні. Оскільки спонтанно продукований усний текст має більше пауз, його мелодична структура є ламаючою та характеризується більш частими змінами тонального рівня на відміну від читаного тексту. Мелодичний контур української мови також відрізняється від мелодики німецької мови. Наприклад, мелодика альтернативного питання спадає в українській мові не так низько, як у німецькій. Спадна мелодика характерна для розповідного речення, зокрема для кінцевої частини розповідного речення, а також для розповідного речення з перерахуванням, для питального речення з питальним словом, для звертання та спонукального речення, яке виражає сильне почуття. Питальне речення без питального слова, питання-перепит, а також незавершене ви-

словлення вимовляються з висхідною мелодикою. Прочитане висловлення зазвичай функціонує на вищому тональному рівні, ніж спонтанне [1].

Найважливіші за змістом слова, так звані семантичні центри висловлення, реалізуються на найвищому тональному рівні з наступним спадом мелодики і супроводжуються зростанням інтенсивності до максимуму. У читаному тексті семантичний центр знаходиться переважно в кінці висловлення, натомість у спонтанному мовленні він може траплятися в будь-якій частині висловлення [1].

Правила транскрибування

Робота голосових зв'язок в українській мові завжди добре виражена: відсутня втрата дзвінкості, дзвінки приголосні реалізуються дзвінко навіть у кінцевій позиції складу (*дуб* [dub]), іноді також перед глухими приголосними (*стежка* ['stɛʒka]). [r] та [r'] реалізуються як передньоязикові приголосні. Перед паузою вони можуть частково втрачати дзвінкість (*семестр* [se^hmestɾ]), у таких випадках часто реалізується складотворчість сонанта. [h] утворюється як дзвінкий, енергійний приголосний, повернений вправо верхній «хвостик» позначки показує надглибокий глотковий характер вимовлення українського <г> у порівнянні, наприклад, з німецьким фарингальним [h]. /v/ набуває вокалічної реалізації [v̥] в кінцевій позиції (*пив* [piv̥], *бив* [biv̥]) і на початку слова перед приголосним (*впав* [v̥paʋ]), а також після голосного наприкінці складу (*вовк* [wɔʋk]). На стику фрикативного з палаталізованим [r'] попередній фрикативний також може частково палаталізуватися внаслідок часткової регресивної асиміляції, наприклад: *срібло* ['sr̥iblo]. Глухі приголосні перед дзвінками вимовляються дзвінко (*баскетбол* [baske^hdʋol]). Наголос, за правилами МФА, позначається **перед наголошеним складом**, а не над наголошеним голосним (як це прийнято в українській мові), а палаталізація - надрядковим символом [ʔ], а не апострофом або рис-

кою праворуч над палаталізованим приголосним, як це прийнято в українській транскрипції.

Приклад фонетичної транскрипції прочитаної байки Езопа "Північний вітер і Сонце"¹³

o^hd'nɔfɔ 'razu | zaspe're^hʃal'f's'a 'sɔntse' i
p'iʋ'n'iʃnɛ̃ 'v'ite'r s 'priwɔdu 'tɔfɔ | xtɔ z nɛx
dwɔx s^h'p'i'n'iʃnɛ̃ || aʒ 'raptɔm | wɔ'nɛ pɔ'm'itɛ̃
mandr'iʋn^h'ka | ja'kɛ̃ 'same' prɔ'xɔdɔʋ pɔʋz nɛx |
zafɔr'tajutʃɛ̃s' u pal'ʔtɔ || ɔ'bɛdwa d'iʋ'ɛ̃ 's'p'i'p'nɔʒi
'dumkɛ̃ | ʃʃɔ 'tɔʒ 'mɔʒe' 'butɛ̃ 'vɛznani^h s^h'p'i'n'iʃnɛ̃
| xtɔ 'vmusɛ̃ mandr'iʋn^h'ka 'z'n'atɛ̃ swɔʒe
pal'ʔtɔ || p'iʋ'n'iʃnɛ̃ 'v'ite'r 'v'ijajɔ z us'ijejɛ̃ 'sɛ̃ɛ̃ |
a'le ʃʃɔ 'duʒʃe' v'ɛ̃ in duʋ | tɛ̃m ʃʃi'p'i'n'iʃe'
zafɔr'tajutʃɛ̃s' mandr'iʋn^h'ka u pal'ʔtɔ || u'reʃ'ẽ rɛʃt
p'iʋ'n'iʃnɛ̃ 'v'ite'r prɛ'p'r'nɛ̃ bɔ'rɔd'bu || i tut
'sɔntse' z'ɛ̃h'ɛ̃lɔ pɔ'v'itɛ̃a swɔ'jim las'kavɛ̃m
prɔ'm'ɛ̃n'am | i 'uʒe 'ʃere'z 'dɛk'i'p'ka xvɛ̃'ɛ̃m |
mandr'iʋn^h'ka z'n'ajɔ pal'ʔtɔ || a | p'iʋ'n'iʃnɛ̃
'v'ite'r 'zmuʃenɛ̃ buʋ 'vɛznatɛ̃ | ʃʃɔ 'sɔntse' z
'pɔm'ɛ̃ʒ nɛx dwɔx | 'vɛjav'ɛ̃lɔs'a s^h'p'i'n'iʃnɛ̃m||^u

Орфографічний запис

Одного разу засперечалися Сонце і Північний вітер з приводу того, хто з них двох сильніший. Аж раптом вони помітили мандрівника, який саме проходив повз них, кутаючись у пальто. Обидва дійшли спільної думки, що той буде визнаний сильнішим, хто вимусить мандрівника зняти своє пальто. Північний вітер дув з усієї сили, але чим дужче він дув, тим щільніше загортався мандрівник у своє пальто. Врешті-решт Північний вітер перестав боротися. І тут Сонце зігріло повітря своїми привітними променями. І вже через декілька хвилин мандрівник зняв своє пальто. Отож Північний вітер

вимушений був визнати, що Сонце з - поміж них двох було сильнішим.

Література

1. Багмут, А.Й.; Борисюк, І.В.; Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. – Київ, 1985.
2. Бровченко, Т.О. Словесний наголос в сучасній українській мові. – Київ: Наукова думка, 1969].
3. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Склярченко, В.Г. Історія української мови. Фонетика. – Київ, 1979.
- За Жовтобрюх, М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови.- Київ: Радянська школа 1965.
4. Müller, U. Ukrainisch. In: Hirschfeld, U.; Kelz, H.P. & Müller, U. (Hrsg.) Phonetik international. Von Afrikaans bis Zulu: Kontrastive Studien für Deutsch als Fremdsprache. – Waldsteinberg, 2010 [CD].
5. Русанівський, В.М.; Тараненко О.О.; Зяблюк, М.П. (та ін.) Українська мова: Енциклопедія. – Київ, 2004.
6. Rudnyčkyj, J.B. Lehrbuch der ukrainischen Sprache. – Wiesbaden, 1992.
7. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія, Фонетика. – Київ: Знання, 2010.
8. Taranec, V.G. Energietheorie des Sprechens. – Regensburg, 1997.
9. Тоцька Н.І. (1981). Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – Київ, 1981.
10. Zilys 'kyj, I. A Phonetic Description of the Ukrainian Language. – Harvard, 1979.

Пояснення виносок:

1. Акустичні дані до всіх наведених у тексті прикладів, начитаних 38-річним мовцем родом з Буковини, який має вищу освіту і володіє нормативною вимовою, можна знайти за адресою www2.hu-berlin/phonetik/Ukrainisch в мережі Інтернет.
2. Цей опис української фонетичної системи є лише попередньою розробкою опублікованої в журналі «Germanistik in der Ukraine». - Київ, 2011.- С.12-22) ілюстрації української мови. Тому автор буде вдячним за всі критичні зауваження й доповнення. Дослідження проведено під керівництвом професора Б.Помпіно-Маршалла у жовтні-листопаді 2011 р. (ун-т ім. В. Гумбольдта, Берлін, Німеччина).
3. Подані в дужках у таблиці 2.
4. Орфографічно передаються літерами <я, ю, є, ї>.
5. пор. п. Голосні.
6. Раніше після приголосного стояв [î], наприклад: *shytîja* [3, С. 208].
7. Утворено в результаті поєднання прийменника у + іменника *vîchi*.
8. Різні закінчення виникають унаслідок узгодження прикметника з наступним іменником.
9. Межа складу в транскрипції позначена за вимогами МФА крапкою [.]
10. В.Г. Таранець вважає, що «склад CV характеризується висхідно-спадною зміною напруги. Вершина складу знаходиться всередині голосного (80,4%), іноді – на переході від приголосного до голосного. Друга вершина на першому приголосному в українських висловленнях зустрічається частіше, ніж у німецьких» [8, С. 21].
11. Для більш детального опису необхідні подальші експериментально-фонетичні дослідження.
12. Ми дотримуємося викладу Багмут, Борисюк, Олійник [1]. Тут також необхідні більш детальні дослідження моделей, наприклад, у межах змін мелодійного контуру.
13. Байку і всі наведені в тексті приклади прочитано носіями української літературної мови з Буковини в ЛЕФ ун-ту ім.В.Гумбольдта (Берлін) і Києва.

Елена Стеріополо

**УКРАИНСКАЯ ФОНЕТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА В ПАРАДИГМЕ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ФОНЕТИЧЕСКОЙ АССОЦИАЦИИ (МФА)**

Аннотация. Реферлируемая статья является первой попыткой представить фонетическую систему украинского языка с точки зрения правил и предписаний, принятых Международной фонетической ассоциацией. Основное внимание уделяется описанию фонетических и фонологических характеристик звуковой системы украинского языка. Описаны структуры слогов, особенности украинского словесного ударения, интонация. Представленная транскрипция басни Эзопа «Солнце и Ветер» является иллюстрацией к тексту статьи. Выбор именно этой басни отвечает требованиям МФА при описании любого языка.

Ключевые слова: фонетическое и фонологическое описание, звуковая система, гласные, согласные, диакритические знаки, структурные типы слогов, словесное ударение, интонация.

Elena Steriopolo

**UKRAINIAN PHONETIC SYSTEM IN THE PARADIGM
OF THE INTERNATIONAL PHONETIC ASSOCIATION (IPA)**

Summary. The paper aims at a first attempt to lay the basis for an IPA conform comparative analysis of Ukrainian based on published phonetic and phonological descriptions as well as on own data collections. Our focus is the phonetic and phonological sound systems of Ukrainian as well as its syllabic and word structure. Additionally data on Ukrainian word stress and intonation and on the phonetic realisation of the ‘Northwind and the Sun’ tale are also provided.

Key words: phonetic and phonological descriptions, sound system, vowels, consonants, diacritics, syllabic structure, word stress, intonation.

Стеріополо Олена Іванівна - доктор філологічних наук, професор кафедри германської і фіно-угорської філології Київського національного лінгвістичного університету.